

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De Europese interne markt en de nationale verzorgingsstaat

In hoeverre vormen de verzorgingsstaat op nationaal niveau en de nationale collectieve arrangementen een struikelblok op de weg naar Europese eenheid? De grondleggers van Europa voorzagen een spanning tussen het creëren van een gemeenschappelijk Europa en de opbouw van de nationale verzorgingsstaat. Maar is die onderhuidse spanning in de afgelopen decennia wel bewaarheid geworden? Of komt zij pas in de huidige eurocrisis echt aan de oppervlakte?

---

door Jacques Pelkmans

De auteur is Senior Fellow van The Centre for European Policy Studies in Brussel en bekleedt de Jan Tinbergen-leerstoel op het Europa College in Brugge.

IEDEREEN WIL GRAAG PROFITEREN van de interne markt van de EU en toch lijkt niemand echt ingenomen met diezelfde interne markt. In bepaalde politieke kringen is soms enige selectieve vijandigheid te bespeuren, vooral wanneer de nationale verzorgingsstaat in het geding zou kunnen komen. Buiten de verkiezingen en ver weg van camera's blijken zulke kringen meestal wel degelijk *voor* de interne markt te zijn, maar met slogans die suggereren dat de interne markt niet sociaal 'genoeg' dan wel a-sociaal zou zijn of zelfs anti-sociaal. Alle EU-lidstaten, kandidaat-leden van de EU, Liechtenstein, Noorwegen en IJsland (EER),¹ Zwitserland² en diverse andere Europese landen die een aanvraag voor EU-lidmaatschap overwegen, beschouwen de interne markt echter als de kip die de gouden EU-eieren legt, als de basis voor welvaart die door gezamenlijkheid groter is dan een lidstaat alleen zou kunnen bereiken.

Na diverse spraakmakende initiatieven, zoals het EG 1992-programma ter 'voltooiing' (sic!) van de interne markt en de horizontale dienstenricht-

lijn 2006/123,³ is recentelijk de interne markt opnieuw hoog op de agenda van Europese politieke leiders gekomen, omdat men naarstig op zoek is naar aandrijvers van economische groei. De interne markt biedt inderdaad

Vrijwel alle Europese landen beschouwen de interne markt als de kip die de gouden EU-eieren legt

mogelijkheden voor extra groei, momenteel zo bitter hard nodig. In 2011 heeft de EU als onderdeel van de Single Market Act een twaalfpuntenagenda – die samen de Single Market Act vormen – omarmd (tot eind 2012) en binnenkort zal een vervolgagenda worden voorgesteld.

Gezien het enorme belang en de centrale functie van de interne markt in de Europese integratie, dienen de soms vermoede fricties met nationaal sociaal beleid en/of de verzorgingsstaat goed begrepen te worden. Daarover gaat deze bijdrage. Ik zal kort de vier hoofdaspecten van sociaal beleid (inclusief de verzorgingsstaat en de daarin vervatte solidariteit) langslopen en het verband met de interne markt uiteenzetten. Dit wordt voorafgegaan door een algemener betoog over de uitgangspunten van de EU op dit terrein. Na de vier hoofdaspecten worden nog enkele specifieke onderdelen aangestipt die veel aandacht hebben gekregen. Daarna worden conclusies getrokken.

UITGANGSPUNTEN: DE PLAATS VAN SOCIAAL BELEID IN DE EU

Ondanks de vier vormen van ‘vrij verkeer’ en het recht op vrije vestiging van bedrijven (en personen en zzp’ers), die vanaf 1957 in het verdrag staan, is de interne markt bescheiden begonnen. Aanvankelijk was er een verregaande scheiding tussen wat voor de interne markt werd bereikt enerzijds en het nationale sociale beleid in de breedste zin van het woord anderzijds. Deels gebeurde dit door expliciete afscheiding tussen deze terreinen, deels door taboes op de invoering van verdragsbepalingen, en deels was het een geldkwestie: het EU-budget was uiterst klein en niemand kwam ook maar op de gedachte om EU-fondsen aan sociale aspecten te besteden, behalve het (kleine) Sociale Fonds. Waar wel bruggen werden geslagen, zoals in 1971 met het reguleren van het recht op de meeneembaarheid van aanspraken op sociale voorzieningen of de AOW bij intra-EU-migratie, geschiedde dat uiterst omzichtig, met als triest gevolg dat er vele jaren allerlei problemen en interpretatieverschillen ontstonden tussen lidstaten, die allemaal binnenwaarts gericht waren. Er zaten ook ‘gaten’ in, zoals bleek uit de bedroevende situatie van grensarbeiders, die van het EU-recht weinig bescherming ontvingen en altijd tussen twee nationaal denkende administraties terechtkwamen (denk aan gezondheidszorg, belastingen,

uitkeringen, enzovoort).⁴ Dit is pas recentelijk verbeterd, na liefst achttien jaar stechelen over de sociale zekerheid van grensoverschrijdende, gedetacheerde en migrerende werknemers.⁵

Het impliciete politieke streven was duidelijk: de nationale verzorgingsstaat en andere cruciale aspecten van nationaal sociaal beleid blijven op EU-niveau buiten schot, behalve in enkele gevallen waar ‘coördinatie’ en heel selectieve harmonisatie als gewenst werd beschouwd. De soms gevreesde fricties werden gewoonweg voorkomen door afschotting. Deze afschotting is politiek begrijpelijk, zo niet legitiem, want nationale sociale afdrachten en belastingen waren in het geding en er bestond een nauw verband met de regulering van de arbeidsmarkt en de gezondheidszorg. Een subsidiariteitstoets zou min of meer hetzelfde resultaat hebben opgeleverd.⁶

DE VIER HOOFDASPECTEN VAN SOCIAAL BELEID EN DE EU

De interne markt is geweldig verdiept en verbreed. Vrij verkeer in alle vijf de typen markten is inmiddels geheel of gedeeltelijk ongehinderd: goederen, diensten, kapitaal, arbeid en geschreven technologie (zoals ontwerpen, auteursrecht en octrooien – zij het moeizaam). De verdieping heeft te maken met minder of geen uitzonderingen, strakkere verplichtingen en betere handhaving, waarbij vooral het eerste aspect steeds verder is doorgevoerd in diverse interne marktprogramma’s. Dit roept de vraag op of de afschotting van destijds en het onderliggende politieke ‘axioma’ nog te handhaven zijn. Zo niet, dan volgt de vraag of en, zo ja, in hoeverre dat ernstige fricties oplevert die de verzorgingsstaat en de daarin vervatte solidariteit aantasten.

De vier hoofdaspecten van sociaal beleid zijn (1) de verzorgingsstaat, (2) arbeidsmarktregulering, (3) de (markt)betrekkingen tussen sociale partners, en (4) arbeidsmobiliteit als fundamenteel recht van individuen in de EU. Het algemene beeld is tegenwoordig dat de lidstaten nog steeds in overweldigende mate het sociale beleid bepalen, hoewel er op onderdelen een zekere ‘europeanisering’ heeft plaatsgevonden. Voor zover er van europeanisering van sociaal beleid sprake is, bestaat dat doorgaans uit minimumnormen waar lidstaten nog steeds bovenuit kunnen steken. Van een diepere of algemene frictie, dan wel van een meer dan marginale aantasting, is dus geen sprake.

De verzorgingsstaat wordt gedomineerd door uitgaven en afdrachten, met een ruw EU-gemiddelde van 20 tot 25 procent bnp. Behalve het nog altijd kleine Sociale Fonds kent de EU geen sociale uitgaven, laat staan afdrachten (de EU heeft geen recht om belasting te heffen). De beleidsvrijheid voor deze nationale uitgaven en afdrachten is vrijwel volledig, zij het dat discriminatie

uit den boze is (niettemin kunnen ‘uitkeringstoeristen’ uit andere EU-landen niet geweerd worden!). Dat Italië geen bijstandswet heeft en Nederland wel, of hoe hoog de sociale uitkeringen zijn, zijn dus nationale besluiten. Dat geldt evenzeer voor uitkeringen wegens arbeidsongeschiktheid en tal van andere aspecten, alsmede voor het systeem en de hoogte van de AOW. Men kan dat uitstrekken tot bijvoorbeeld de fiscale behandeling van pensioenpremies (in Nederland belastingvrij) en de verplichting voor bedrijven om een fors deel van deze premies te betalen. Men kan het ook oprekken tot de gezondheidszorg die, als systeem, uitdrukkelijk nationaal is gehouden en als zodanig ook beschermd wordt. De solidariteit binnen de verzorgingsstaat, die in ieder EU-land volgens lokale voorkeuren wordt ingevuld, wordt dus niet door de interne markt beteugeld of ondermijnd.

Arbeidsmarktregulering is hoofdzakelijk nationaal bepaald, maar op dit terrein is – na de Europese Eenheidsakte van 1987 (vooral gezondheid en veiligheid op de werkplek), de Europese Raad van Hannover in 1988 en het latere

Verdrag van Maastricht – selectief een aantal minimumvereisten in EU-richtlijnen opgenomen. In 1988 ontstond de vrees dat de interne markt wellicht tot een thatcheriaans afwaarderen van arbeidsmarktregels zou kunnen dwingen, zeker nadat Delors in 1987 het debat inleidde over

De solidariteit binnen de verzorgingsstaat wordt niet door de interne markt beteugeld of ondermijnd

de sociale dimensie van de interne markt (en bij Thatcher nul op het rekest kreeg). Minimumvereisten zouden een ‘vloer’ leggen, zodat een negatieve spiraal niet zou kunnen optreden. In de jaren negentig is een aantal richtlijnen aanvaard, die overigens alle ruimte laten om hogere nationale vereisten te behouden.⁷ Recentelijk zijn daar nog enkele richtlijnen aan toegevoegd.⁸ Maar allerlei andere regels voor de arbeidsmarkt zijn of politiek taboe op EU-niveau of kunnen volgens het verdrag niet worden geharmoniseerd (ter bescherming van nationale verworvenheden). Een belangrijk voorbeeld daarvan is het ontslagrecht. Het is dus moeilijk vol te houden dat de interne markt op dit gevoelige onderdeel ondermijnd is geweest voor nationale regels. Het is eerder andersom: de selectieve minimumnormen hebben een ‘race to the bottom’ juist voorkomen. Verdere pogingen om tot EU-minimumvereisten te komen worden overigens steeds lastiger, omdat lidstaten nu eenmaal uiteenlopende opvattingen koesteren over hoe arbeidsregulering eruit moet zien. Zo is een ‘verbetering’ van de werktijdenrichtlijn op niets uitgelopen: dat ligt niet aan ‘de’ EU, maar aan enkele lidstaten die vinden dat een aanscherping van deze richtlijn te belastend is voor het concurrentievermogen van ondernemingen. Omdat arbeidsmarkten op dit ogenblik nog nationaal zijn, met zeer weinig

mobilititeit over de intra-EU-grenzen, leiden deze verschillen nauwelijks of niet tot negatieve effecten, behalve indirect via de mededinging op goederen- en dienstenmarkten (maar dat is al tijden het geval).

De betrekkingen tussen sociale partners zijn onderscheiden in alle lidstaten, voortvloeiend uit lange tradities en eigen oplossingen voor vroegere sociale conflicten. Er is wel een Sociale Dialoog op EU-niveau – deze resulteert soms in arbeidsmarkt wetgeving aangedragen door deze partners tezamen – maar voor het overige overheerst een diep respect voor nationale verhoudingen. Ongeveer de helft van de lidstaten kent geen SER, sommige landen vinden dat de overheid zelfs geen enkele rol moet spelen op de arbeidsmarkt (alles dus in cao's) en stakingen zijn in sommige landen frequent en in andere zeldzaam. De verdiepte en verbrede interne markt heeft dat niet veranderd.

Als laatste van de vier hoofdaspecten geldt het recht van werknemers en zzp'ers op vrij verkeer in diverse vormen. Daarbij dient onmiddellijk te worden vermeld dat intra-EU-migratie alsmede detachering (teneinde tijdelijke diensten over de grens te verlenen in het kader van een bedrijf dat daarvoor een dienstencontract heeft gewonnen) onderworpen is aan het gastlandbeginsel. Juridisch kan dat vereenvoudigend werken, omdat dan alle regels duidelijk zijn (de ingewikkeldheid van de verschillen tussen landen mag niet worden onderschat). Economisch betekent het echter dat, ingeval van grote loonverschillen (bijvoorbeeld tussen een Centraal-Europese lidstaat en Nederland), de vraag naar werknemers uit lagelonen(-EU-)landen krimpt of zelfs geheel opdroogt.⁹ In de marge kan bijvoorbeeld door op zaterdag te (willen) werken, dan wel door het minimumloon uit te betalen terwijl de cao's hoger liggen, enige mobiliteit blijven bestaan. Bij grote loonverschillen wordt uiteraard naar omwegen gezocht, omdat dat voor beide partijen 'loont'. Zo kunnen zzp'ers een dienstverleningscontract sluiten; dat verhuult het uurloon, want de som wordt ineens 'aangenomen'. De concurrentie tussen binnenlandse en Centraal-Europese zzp'ers wordt dan problematisch, want het spreekt vanzelf dat de laatsten een lager uurloon aanvaarden, althans de eerste jaren. Ook wordt illegaal werken afhankelijk van de 'pakkans' en is straffe handhaving dus geboden – ook als het gaat om louche uitzendbureaus. Dat is natuurlijk een nationale taak: illegaal werk kan de interne markt niet worden verweten.

Vrij verkeer van werknemers is soms op minder prettige wijze in het nieuws. Het betreft detachering (meestal vanuit Centraal-Europa) in EU-landen die geen minimumloon kennen. Dat betreft Denemarken, Zweden en Duitsland. Bij detachering in deze landen kan op dienstcontracten geboden worden met daarin lagere lonen voor de gedetacheerde werknemers dan in de lokale cao is afgesproken. Aldus wordt het gastlandbeginsel ondermijnd. De detacheringsrichtlijn 96/71 gaat uit van minimumlonen,

maar deze drie landen hebben geen minimumlonen om uiterst principiële redenen (geen overheid tussen de sociale partners). Het Europese Gerechtshof heeft bepaald dat een harde kern van sociale minima altijd gewaarborgd moet zijn, maar bij ontstentenis van een minimumloon lager kan liggen.¹⁰ Dit heeft tot veel rumoer geleid, vooral bij de vakbonden (in EU-15-landen). Echter, het Hof volgde het Duitse hof in Celle, dat uitdrukkelijk vaststelde dat een op cao's gebaseerd gastlandbeginsel de vraag naar Centraal-Europese werknemers zal doen opdrogen, waardoor het beschermingsbeginsel hol klinkt. Daardoor heeft het recht op vrij verkeer, van groot belang voor Centraal-Europese werkers, geen materiële betekenis meer. Anders gezegd, wat 'sociaal' mag zijn in Zweden of Duitsland, is 'a-sociaal' voor werkers uit nieuwe lidstaten. En het zijn nou juist deze werkers die relatief arm zijn en zich graag verbeteren door vrij verkeer! Solidariteit lijkt hier ver te zoeken.

ENKELE BIJZONDERE ASPECTEN VAN SOCIAAL BELEID

Een drietal beleidsaspecten is binnen dit korte bestek nog van belang, omdat zij toch mede het beeld bepalen.

In de eerste plaats kent het Verdrag het beginsel van de gelijkheid van man en vrouw, eerst op het werk, later in zijn algemeenheid. De jurisprudentie heeft (in 1990) een gewichtig arrest voortgebracht waarbij vrouwen hetzelfde pensioen dienen te krijgen als mannen in soortgelijke posities. Dat lijkt voor de hand te liggen, maar slechts dertig tot veertig jaar geleden kregen tal van vrouwen óf geen pensioenaanspraken, óf een lager bedrag dan mannen. Het Hof in Luxemburg maakte daar in één klap een einde aan: een sociale verworvenheid die aan de EU te danken is.

In de tweede plaats zijn er vaak discussies geweest omtrent de netwerksectoren (de vroegere nutsbedrijven). Hier bestaat een direct verband met de interne markt. De verbreding van de interne markt van diensten diende ook deze netwerkdiensten te omvatten. In de jaren negentig hebben de goed georganiseerde (publieke) vakbonden in tal van EU-landen maar al te vaak gesuggereerd dat deze liberalisatie niet sociaal was, de 'universele dienstverlening' zou beschadigen of aantasten, en de kleine man zou treffen. Dit werd meestal in één adem genoemd met privatisering (hoewel de EU daar niet over gaat). De interne markt voor deze netwerkdiensten is nog steeds niet geheel bereikt, zelfs niet voor telecoms,¹¹ maar dat neemt niet weg dat de ouderwetse nutsbedrijven gemoderniseerd zijn en deels geëuropeaniseerd, met grote efficiency- en kwaliteitswinsten. De 'sociale' onderdelen, zoals universele dienstverlening en prijsregulering ingeval van te geringe concurrentie, zijn strikt geregeld in EU-richtlijnen. De resterende problemen lijken eerder van nationale makelij.

Ten derde lijkt in Nederland soms de indruk te zijn ontstaan dat de sociale woningbouw door ‘Brussel’ wordt belemmerd. Dit is geenszins het geval. Wat ‘Brussel’ (terecht) wel doet, is bezwaar maken tegen louter commerciële praktijken van socialewoningbouwcorporaties, zonder dat duidelijk is of hierbij (in)direct kruissubsidiëring plaatsvindt via overschotten op de normale functie van deze corporaties (en temeer indien commerciële investeringen over de grens plaatsvinden, zoals destijds in Maastricht).¹²

CONCLUSIES

De nationale verzorgingsstaat of, breder, nationaal sociaal beleid wordt nauwelijks belemmerd en zeker niet aangetast door de interne markt of zijn verdieping en verbreding. Integendeel, al zo lang de Unie bestaat hebben lidstaten zorgvuldig de scheiding tussen deze twee gekoesterd. Dat is ook niet zo verbazingwekkend: ‘de’ EU bestaat en ontwikkelt zich slechts dankzij beslissingen van de lidstaten. Inmiddels grijpt de interne markt veel dieper in het sociaaleconomisch beleid van lidstaten, en toch is daarmee de nationale verzorgingsstaat nauwelijks beroerd. Wat niet meer kan zijn afschermdende (protectionistische of discriminatoire) maatregelen of versturende subsidies, of nationale regulering die ingaat tegen wat men op EU-niveau in alle gezamenlijkheid heeft geharmoniseerd. Op enkele onderdelen is de interne markt zelfs een sociale trendsetter (denk aan Arbowetten en pensioenen voor vrouwen). Ook de aanvankelijk zo gevreesde vrijmaking van dienstenmarkten is zodanig ‘verpakt’ dat het geen ‘sociale

dumping’ heeft uitgelokt. Sommige problemen of misstanden zijn van nationale makelij. De eigen uitvoering van ‘solidariteit’ in Nederland wordt door de interne markt niet noemenswaardig bemoeilijkt.

Dit alles mag niet verward worden met de eurozone, waar de begrotingsdiscipline hersteld moet worden.

Men kan ‘Brussel’ goedkoop afkatten, maar die afspraken zijn door Nederland ondertekend en uitdrukkelijk zelf gewild. Wenst men dan heus een gebrek aan begrotingsdiscipline om de nationale verzorgingsstaat (beter) te kunnen handhaven? Bij de huidige cijfers van staatsschuld en overheidstekort zou het zonder Brussel niet veel anders zijn. De meeste EU-leden en landen van de eurozone hebben eenvoudigweg te lang te veel uitgegeven, en dat zelfs bij hoge belastingvoeten. Nadat deze discipline is hersteld, geldt ook daar dat de nationale politieke keuzes binnen de begrotingsruimte gemaakt moeten worden: uiteindelijk tast ook de

Op enkele onderdelen is de interne markt zelfs een sociale trendsetter, bijvoorbeeld bij pensioenen voor vrouwen

eurozone de verzorgingsstaat niet aan, al leidt overbesteding (en dus tekorten en ophoping van staatsschuld) daarbij al spoedig tot een overschrijding van de gezamenlijk overeengekomen normen voor begrotingsdiscipline.

Noten

- 1 Deze drie landen maken naast de 27 EU-lidstaten deel uit van de Europese Economische Ruimte (EER).
- 2 Zwitserland heeft ervoor gekozen om zo'n honderveertig bilaterale overeenkomsten te sluiten met de EU, die tezamen verregaand het internemarktacquis dekken. De Zwitserse welvaart is voor een belangrijk deel te danken aan het actieve gebruik dat het Zwitserse bedrijfsleven maakt van de interne markt en, in iets mindere mate, van het overnemen in Zwitserse wetgeving van internemarktregels en het mededingingsbeleid (dat pas in 1998 werd ingevoerd!).
- 3 Voor een compact overzicht van de ontwikkeling van de interne markt tussen 1985 en heden, zie Jacques Pelkmans, 'Single Market. Deepening and widening over time', *Intereconomics* 46 (2011), nr. 2 (maart/april). Vergelijk Jacques Pelkmans, 'European Union Single Market. Concept and development', *The New Palgrave Dictionary of Economics*, 2011 (www.dictionaryofeconomics.com). Een verhandeling over de interne markt (in het Nederlands) is te vinden in Jacques Pelkmans, 'De interne markt', in: J.A. Schout en J.Q. Rood (red.), *De Nederlandse Europese perspectieven*. Den Haag: Boom Lemma, 2012.
- 4 Zie Simone Veil e.a., *Report of the High Level Panel on the free movement of persons*. Brussel: European Commission, 1997. Het Veil-rapport laat in detail zien hoe EU-recht, kreupel door de weigering van de lidstaten om deze lastige dossiers gezamenlijk aan te pakken, wel moest falen in de bescherming van deze werknemers, die niets anders deden dan van de interne markt gebruikmaken.
- 5 Zie Ger Essers, *De sociale zekerheid van grensoverschrijdende, gedetacheerde en migrerende werknemers*. Eindhoven: Fiscaal up to Date, 2010.
- 6 Zie bijvoorbeeld Jacques Pelkmans, 'Testing for subsidiarity', in: Thomas Bruha & Carsten Novak (red.), *Die Europäische Union. Innere Verfasstheit und globale Handlungsfähigkeit*. Baden-Baden: Nomos, 2005; en Sjef Ederveen, George Gelauff en Jacques Pelkmans, *Assessing subsidiarity*. Den Haag: CPB, 2006 (<http://www.cpb.nl/publicatie/assessing-subsidiarity>).
- 7 Bijvoorbeeld over inspraak van werknemers bij fusies en grote investeringen, collectief ontslag, vermindering van nachtelijke arbeid voor zwangere vrouwen, werktijden, gedetacheerde werknemers, omtrent deeltijd en korte contracten, en zwangerschapsverlof. Met betrekking tot gezondheid en veiligheid op de werkplek (arbo) is het basisstelsel in wezen geëuropeiseerd en zijn de normen 'hoog', niet minimaal. Voor speciale gevallen (bijvoorbeeld zeevaart) hebben de sociale partners op EU-niveau nadere overeenkomsten gesloten.
- 8 Zoals bijvoorbeeld voor uitzendbureaus en bescherming van werknemers in geval van faillissement.
- 9 Zie voor het grafische bewijs hiervan Jacques Pelkmans, *European integration. Methods and economic analysis* (derde editie). Harlow/New York: Pearson Education, 2006, pp. 197-198.
- 10 Bijvoorbeeld in de zaak-Rueffert (2008).
- 11 Zie voor economische analyse en andere aspecten Jacques Pelkmans en Andrea Renda, 'Single eComms market? No such thing...', *Communications & Strategies* 82 (2011), 2e kwartaal, pp. 21-42.
- 12 Deze en andere bijzondere sociale aspecten van de interne markt worden besproken in Jacques Pelkmans, 'Marktwerking en algemeen belang in de EU', in: Eric van Damme en Maarten Schinkel (red.), *Marktwerking en publieke belangen* (Preadviezen van de Koninklijke Vereniging voor de Staatshuishoudkunde). Amsterdam: Koninklijke Vereniging voor de Staatshuishoudkunde, 2009.